

A kötődés, kötődési zavarok és annak hatásai a személyiségfejlődésre

Szakmailag ellenőrizte: Dr. Göbel Orsolya

1. Bevezető

Fejlődéslélektani tanulmányaim során a legnagyobb hatással a kötődéssel kapcsolatos elméletek voltak rám. Jóllehet minden téma elgondolkodtatott, mégis azt hiszem ez az az elemi dolog, amely minden ember életében olyan meghatározó, hogy érdemes vele foglalkozni mélyebben.

A munkámban a kötődési zavarokkal és annak a személyiségfejlődésre tett hatásaival foglalkozom. A kötődés, mint fogalom, és mint jelenség fontosságát az is mutatja, hogy számos elmélet született ennek magyarázatára, kutatások sora vizsgálja a korai anya-gyerek kapcsolat hosszú távú, felnőttkorban is megmutatkozó hatásait. Ezen elméletekről olvasható alább az összefoglalóm.

2. A kötődésről

A kötődés szó alatt azt a tartós érzelmi köteléket értjük, amelyet a csecsemő a számára elsődlegesen fontos emberekkel él át. Ez a személy általában az anya, akivel már az intrauterin időszak alatt elkezdi formálódni a kötődés és egy éves korra viszonylag stabilá válik. Akkor mondható el egy gyerekről, hogy kötődik valakihez, ha annak a személynek a közelében igyekszik maradni, ha nyugtalanná válik, amikor elválasztják őket egymástól, ha örül az ismételt találkozásnak, és ha a másik személy jelen nem léte esetén is felé irányítja a cselekedeteit [Cole, Cole, 2006]. A kialakulásának időpontját azzal hozták összefüggésbe, hogy szintén az első év második felében alakul ki az önálló mozgás, a kategorizáció és az emlékezés képességének fejlődése [Campos, 1997].

Sok fejlődépszichológus kereste már a választ arra a kérdésre, hogy hogyan alakul ki a kötődés és ez hogyan befolyásolja a későbbi fejlődést. Erre a kérdésre még mindig nincs egységes válasz, azonban számos elmélet született, amelyeket most röviden ismertetek.

Sigmund Freud sok elméletében tulajdonít fontos szerepet az ösztönöknek, biológiai késztetéseknek (driveoknak) és az azokból kiinduló folyamatoknak. Szerinte lényegében ezek motiválják, hajtják az embereket. Egyik ilyen elmélete a drive-redukciós elmélet, amelyben azt fogalmazza meg, hogy az éhség vagy a szomjúság olyan biológiai késztetések (driveok), amelyek arra sarkallják az embert, hogy redukálják azt, az életben maradásuk érdekében. A csecsemőnek viszont, aki nem tud magáról gondoskodni, szüksége van egy másik személyre, hogy kielégítse szükségleteit, ily módon a gondozójához, aki megteszi ezt, kötődni fog [Cole, Cole, 2006].

Azonban a kutatók és az akkori kutatások (1950-es évek) eljárásai kizárólag a gyermek fizikális szükségleteiben (például táplálkozás) mérték a kötődést. Leghíresebb ezt cáfoló kísérlet Harry Harlow rézuszamajom kísérlete, amelyben kiderült, hogy a kölyökmajom több időt töltött a táplálékot nem adó szöranyán (frottír borítású, meleg műanya), mint a táplálékot adó drót konstrukción, „drótanyán”. Ezzel bizonyítva, hogy a gondozó legfontosabb szerepe a biztonságos menedék nyújtása, amelyet érintéssel, érintkezéssel és nem a táplálás útján teremt meg [Láng, 2012]. Freud úgy vélte, hogy az első kapcsolatok és társas interakciók meghatározóak a gyermek

személyiségfejlődésében és a későbbi kapcsolataiban is fellelhetőek majd ezek a mintázatok [Cole, Cole, 2006].

Erik Erikson már ezeket a szociális kapcsolatokat, interakciókat tette a középpontba. Pszichoszociális szempontból nyolc szakaszra osztotta az ember életútját, és úgy gondolta, minden életkornak megvan az adott megoldásra váró konfliktusa. Az első életperiódusnak, ami a születéstől körülbelül egy éves korig tart, az elsődleges gondozóval megélt kapcsolati bizalm-bizalmatlanság áll a középpontjában. A csecsemőknek meg kell tanulniuk bízni az őket körülvevő emberekben, vagy ha nem megbízhatóak az őt gondozók, akkor bizalmatlanok, nyugtalanok és bizonytalanok lesznek [Erikson, 1963].

Ha a kötődés fogalmára evolúciós szempontból gondolunk, a legtöbb embernek Konrad Lorenz kacsái jutnak eszébe. Azonban nem csak a kacsáknál figyelhető meg ez a fajta erős kötődés a gondozójukhoz. Thompson [1998] megállapította, hogy a kötődés kialakulása a fejlődésben egyetemes, minden emberben és a legtöbb állatban lezajló folyamat. Szintén etológiai szempontból közelítette meg a kötődés témáját John Bowlby [1969], akire nagy hatással voltak az emberszabásúaknál megfigyelt anya-gyermek kapcsolatok. Felfedezte a párhuzamot a főemlősök és az ember gyerekek alap viselkedérepertoárjai között, hiszen mindkettőnél fellelhetőek azon ösztönszerű válasz reakciók, mint a kapaszkodás, szopás, sírás és követés. Ahogy az állatoknál megfigyelhető a kötődés kialakulásának szenzitív periódusa, úgy az embereknél is feltételezett Bowlby egy ilyen szakasz sorozatot, a kötődés előtti szakasztól (születés és a 6. hét között) a kötődés keletkezésén (6. hét - 6, 8 hónapos kor) és a tisztakötődési szakaszon (6, 8 hónaptól) át a kölcsönös kapcsolatok kialakulásig (a második év végéig) állapított meg. Ebben az időszakban fontos, hogy az anya biztonságos hátteret nyújtson gyermekének, ahonnan a világ felfedezésére indulhat, és ahová időnként visszatérhet. Ezt a modellt részben alátámasztotta a fentebb említett Harlow kísérlete [Harlow, Harlow, 1962]. Úgy vélte, hogy a gondozóval való kapcsolatból belső munkamodell alakul. Ez egyfajta mentális normaként, modellként szolgál a későbbi, másokkal folytatott interakciók során. Minden új helyzetben ezt a modellt veszik majd elő, amíg a modell meg nem változik, addig érvényes marad. Bowlby [1969][1973][1980] ezen kívül vizsgálta a szülőktől elszakadt, szeparáltan felnőtt gyermekek mentális állapotát is. Ezen gyerekeknél a következő reakciók zajlottak le az anyjuktól való elválasztástól kezdve: tomboló félelem, dührohamok, majd elkeseredettség, depresszió, majd ha nem alakul ki új stabil kapcsolat, akkor közömbössé válnak más emberekkel szemben.

Elengedhetetlen megemlíteni a kötődés kapcsán Mary Ainsworth nevét, aki az anya-gyermek kapcsolatokat vizsgálta Afrikában és az Egyesült Államokban [Ainsworth M. D., 1967]. Kidolgozott egy módszert, amellyel a gondozó és gyermek közötti kapcsolat biztonságosságát mérte. Az idegen helyzet nevű kísérleti helyzetben az anya és egy idegen jelenlétében, majd az anya távozása és visszatérése után nézték a kötődés biztonságát, vagy bizonytalanságát. Az anya elmenetele utáni visszatérésre adott reakció bizonyult a kritikus pontnak, amiből kiindulva csoportokra osztották a gyerekeket biztonságosan és bizonytalanul kötődőkre. A biztonságosan kötődők anyjuk közelében jól vannak, ha kimegy a szobából, nyugtalanok lesznek, idegenek nem tudják megvigasztalni őket, anyjuk visszatértekor keresik társaságát. A bizonytalan kötődésűeket két csoportra osztották: szorongó/elkerülőre és szorongó/ellenállóra. Az első kategóriába tartozók játszanak gondozójuk közelében, annak eltűnése kevésbé zavarja őket, ha mégis, akkor idegenek is képesek megnyugtatni őket. A szülő visszatértekor nem néznek fel, nem keresik a társaságát. A szorongó/ellenállók (ambivalensek) még a gondozójuk közelében is szorongónak tűnnek, amikor az elmegy, nagyon nyugtalanok lesznek és ezt a gondozó visszatérte sem tudja enyhíteni, gyakran vigasztalhatatlanok és később sem kezdenek el játszani, inkább gondozójukat figyelik. A kötődések ilyen fajta felosztása, még a mai kutatásokban is érvényesek, Hámori és munkatársai is

ezen elnevezéseket használják [2016.]. Több olyan alany is előfordult azonban ebben a kísérletben, akit nem tudtak besorolni ezekbe a kategóriákba, így Mary Main és munkatársai egy negyedik kategóriát javasoltak: a rendezetlenek, dezorganizáltak kategóriáját. Ők az idegen helyzetben zavartnak tűnnek, egyesek megfagynak, nem képesek rendezett módon kezelni a feszültséget, mások sírnak vagy a gondozójuk felé indulnak, de nem néznek rá [Main, Solomon, 1990; Hesse, Main, 1990].

3. A kötődést befolyásoló tényezők

A fenti elméletekben megfigyelhető egy közös motívum: a gondoskodás fontossága. Nem mindegy azonban hogy kinek kiről kell gondoskodnia és milyen körülmények között. Láthatjuk, hogy több különféle kötődési mintázat van, aminek oka, hogy a kötődést sok tényező befolyásolja. Ilyen tényező például a szülői attitűd milyensége. Silvia Bell és Ainsworth [1969] úgy vélték az anya válaszkészségének gyorsasága meghatározza a kötődés biztonságosságát. Lamb [1998] és munkatársai a szülői attitűdben az odaadást, a megfelelő válaszkészséget és a gyermekre való ráhangolódást hozták összefüggésbe a biztonságos kötődéssel. A bizonytalanul vagy rendezetlenül kötődő gyerekek szülei különösen érzéketlenek, és sokszor bántalmazóak voltak [Thompson, 1998].

A gondozó-gyermek interakció kétoldalú kapcsolat, így a gyermek jellemzőit is figyelembe kell venni. Számos kutató próbálkozott bebizonyítani a gyermekek temperamentumának fontosságát a kötődésben, azonban felemás eredmények születtek. Egy vizsgálatban bebizonyították, hogy a nehezebben kezelhető (hasfájós, sokat síró) gyerekek egy éves korukra nagyobb valószínűséggel mutatnak bizonytalan kötődést, mint a könnyebben kezelhető társaik [Seifer, 1996]. A családi körülmények, feszültség keltő tényezők részben az anyán, részben a gyereken keresztül közvetlenül hatnak a kötődésre. Egy alacsony társadalmi státuszú szülőnek, nehéz anyagi helyzettel, vagy párkapcsolati problémákkal rendelkező gondozónak ilyesfajta problémái miatt nehezebb szülői érzékenységet mutatni a gyermeke irányába [Belsky, Isabella, 1988]. Ezen túl pedig a gyermek is szemtanúja lehet a veszekedéseknek, megtapasztalója a bejósolhatatlan események sorának, így pedig nehezen alakul ki benne egy megbízható, kényelmet nyújtó szülői kép [Cole, Cole, 2006].

A környezeti hatások között befolyásoló tényező lehet még a kulturális háttér. Megannyi vizsgálat kutatta különböző helyeken a gyerekevelési szokásokat és az ezzel kapcsolatos kötődési mintázatokat (például: Nguyen Luu 2003; Van IJzendoorn, M.H. és Sagi, A. 1999; Rothbaum, F. és Morelli, G. 2005.) [Fülöp, Szabó, 2017]. Az egyik ilyen vizsgálatot az izraeli kibucokban nevelt gyerekekkel végezték, ami azért érdekes, mert az ottani szülők kevés időt töltenek gyerekeikkel. Az ottani gyerekek egy közös helyen gondozói felügyelet alatt töltik az idejüket, már kicsi koruktól kezdve. Ebből a populációból merített mintán gyakori a szorongóan/elkerülően kötődő gyermek, viszont szignifikánsan biztonságosabban kötődnek azok a kibucokban nevelt csecsemők, akik éjszaka szüleikkel alszanak és nem különválasztva, a többi gyermekkel [Sagi A. L., 1985][1994]. Észak-Németországban szintén a szorongó/elkerülő kötődési minta jellemző, főleg annak köszönhetően, hogy a kulturális értékek szerint cselekednek az anyák, tehát igyekeznek leszoktatni gyermeküket a testi érintkezéstről. Japánban pedig a szorongó/ellenálló kötődés dominál. Ebben a kultúrában az anyák nem engedik át a nevelést más gondozóknak, így egyfajta függés alakul ki a gyermek és anya között. Kulturálisan tehát eltérően valósul meg az érzékeny gondozás, ami felelős lehet a kötődésben tapasztalt különbözőségeikért [Cole, Cole, 2006]. A mai álláspont szerint a kötődés összességében egy univerzális, normatív

jelenség, amelynek kultúránként változhatnak bizonyos aspektusai [Hámori E. , 2016.] [Fülöp, Szabó, 2017].

A kulturális hatásoktól eltekintve az embergyermekre jellemző egyfajta egyezés a kötődés kialakulásának időbeliségében. A csecsemők öt hónapos korukig nem mutatják a zavar semmilyen jelét, amikor anyjuk elmegy. Az anya hiányából fakadó nyugtalanság a gyermekekben a hetedik hónapos koruk környékén jelenik meg és körülbelül tizenöt hónapos korukban kezd el csökkenni ez a szorongás [Cole, Cole, 2006].

4. A kötődés hiányának következményei

Miért is olyan kiemelkedően fontos a kötődés számunkra? Bowlby [1969] szerint ez az erős érzelmi kötelék befolyásolja a mentális, a szociális és az emocionális fejlődésünket és elengedhetetlen ezeknek a területeknek az egészséges fejlődéséhez. Alan Sroufe [1986] és munkatársai követéses vizsgálatban figyelték meg a gyermekek kötődési típusát öt év távlatában. A kísérletekből hozta létre a „zuhatageffektus” elméletét, mely szerint a korai családi kapcsolatok a szükséges támaszt képezik a társas világba való eredményes bevonódáshoz, ami azután megalapozza a mélyebb, kiterjedtebb és összetettebb társkapcsolatok kialakítását. Mindegyik szakasz támogatja a következő képesség kifejlődését. Ezek az elméletek óvatosabban bánnak a Freudtól ismert determinisztikus felfogással, miszerint a gondozóhoz való kötődés mintázata egyértelműen meghatározza a későbbi kapcsolatok minőségét. Az ebben a témában folytatott kutatások eredményei végtelenül ellentmondásosak. Michael Lewis [1997] egy éves gyerekek kötődését értékelte, majd tizennyolc éves korukban interjút készített velük a kapcsolataikról, szüleikhez való kötődésükről. Ebből a vizsgálatból megállapította, hogy a fiatal felnőttek kötődése nem áll kapcsolatban az egy éves kori kötődésükkel, ugyanúgy, ahogy a mentálhigiénés állapotuk sem hozható kapcsolatba a gyermekkori kötődési mintázatukkal. Ezzel szemben, és mellett is születtek még kutatások, én azonban a teljesség igénye nélkül most pár olyan következtetést mutatok be, amelyek feltételezik a gyermekkori kötődés hatását a felnőttkori kapcsolatokra.

Az anyai gondoskodás fontosságáról már említést tettem, annak hiányáról azonban még kevés szó esett. Bowlby két típust különböztet meg az anyai gondoskodás hiányával kapcsolatban. Elkülöníti azokat a gyerekeket, akiknek nincs szerető anyai kapcsolata, és akiknek volt, de elvesztették. Az előbbi csoportba tartozó gyerekek körében fenn áll a veszélye annak, hogy felnőtt korukra a pszichopátia személyiségjegyeit fogják magukon viselni. Gátlástalanul és válogatás nélkül barátkoznak, képtelenek tartós érzelmi kapcsolatok kialakítására, nem éreznek bűntudatot, vagy nem tudnak ellenállni a környezet csábításainak. Az utóbbi esetben nagy valószínűséggel megrendül a bizalmuk az emberi kapcsolatokban, és nem mernek megkockáztatni még egyszer egy őszinte, mély szeretetkapcsolatot, valamint előfordulhat, hogy a személyiségük mélyen sérül. Természetesen ezek kialakulása nagyban függ az összes többi kapcsolati tényezőtől [2014].

Az anyai attitűd minden tényező közül talán a legmeghatározóbb. Ha az anya diszfunkcionális viselkedést folytat, mint például a túlzott aggódás, az akár a csecsemő testi zavaraihoz is vezethet (ekcéma, hasi görcsök) [2014]. Ambivalensen vagy bizonytalanul szorongóan/ellenállóan kötődő csecsemőknél gyakori, hogy az anya viselkedése következetlen, váltakozva elkényezteti, bünteti gyermekét, akiben így nehezen alakul ki a bizalom, egy stabil, biztonságot nyújtó anyakép és nehezen tudja átélni, hogy szeretik. A tartósan távol lévő anyák gyermekei gyakran mutatnak depressziós tüneteket (sírás, apatikus arckifejezés, új kapcsolatok

kialakítására való képtelenség, beszűkült érdeklődés). Ennek hosszú távú következményeiről készült kutatás, azonban nem tudta bizonyítani, hogy a vizsgált gyerekek felnőtt korukra súlyos mentális betegségben szenvedtek volna [Maas, 1963]. Sokszor előfordul, hogy a szülők diszfunkcionális viselkedése mögött transzgenerációs transzmisszió áll (a gyerekkorukban vert anyák/apák, nagyobb valószínűséggel bántalmazzák gyermekeiket, akik ezt szintén tovább örökíthetik a saját gyerekeikre) [2014].

A kötődés képességének kialakítása nagyon fontos a későbbi pszichiátriai betegségek szempontjából is, mivel a kötődés a későbbi mentalizációs képességének kialakításával is szorosan összefügg [Fonagy, 2008]. A mentalizáció nem más, mint a külvilág, belső (szubjektív) reprezentálásának képessége, így elsajátítása az adaptív viselkedéshez kiemelten fontos. A mentalizáció hiánya pedig két súlyos pszichés betegségnél is detektálható, a skizofréniánál és a borderline személyiségzavarnál is [Allen, 2006].

5. Kötődési zavarok

Gyakran hozzák kapcsolatba a deviáns viselkedést- a társadalom vagy közösség által elfogadott normarendszert megszegő viselkedést-és a megfelelő kötődés, szülő-gyermek kapcsolat hiányát, noha kevés tudományos bizonyíték szolgál ennek alátámasztására. A deviáns viselkedés hátterében legtöbbször gyerekkori szocializációs zavar áll. Szociális képességek fejlődési zavarainak tünete lehet a kommunikációs deficit, mint az önkifejezés problémája vagy a társas kapcsolatteremtés zavara. A deviáns viselkedés családon belüli halmozódásának oka inkább a mintakövetés, mint az öröklődés vagy a genetika [Nász, 2015.]. Azért is fontos a deviancia és a kötődés kapcsolata, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy a fiatalok körében legtöbbször zavarodott, rendezetlen vagy bizonytalan, elkerülő kötődési mintázat tapasztalható [Popper, 1970].

Az intézetben nevelkedő, elhanyagolást szenvedő, vagy abuzált gyerekek vizsgálata nyomán a kötődési zavaroknak két fő típusát határozták meg a mentális problémákat leíró rendszerek. Az első a gátolt vagy deviáns típusú reaktív kötődési zavar, a második a gátlástalan, diffúz kötődési zavar. Az előbbi esetében gátolt vagy túlmozgásos, ellentmondásos viselkedés tapasztalható a gyermekekben. Ennek oka általában az elhanyagoló szülői magatartás, rossz szociális körülmények, fizikai és érzelmi szükségletek kielégületlensége. Ezeknél a gyerekeknél nem alakul ki kötődési magatartás és ritkán kezdeményeznek, valamint nem tapasztalható náluk szeparációs szorongás. Ehhez a kötődési zavarhoz gyakran társul pszichés fejlődési zavar, érzelmi labilitás, agresszió és gyenge figyelmi koncentráció. A gátlástalan diffúz kötődési zavart mutató gyerekeknél ezzel szemben az tapasztalható, hogy mindenkivel ugyan annyira barátságosak, válogatás nélküli szociabilitás jellemzi őket, azonban mindenkire csak nagyon felszínesen kötődnek. Gond nélkül elhagyják a kötődési személyt, vissza sem néznek, nem sírnak szeparációkor. Ez a viselkedés intézetben nevelt gyerekeknél gyakori, előfordulhat náluk a hiperaktivitás, az alacsony frusztrációtűrés, a csökkent figyelmi képesség, érzelmi labilitás, agresszív viselkedés és a teljesítmény zavar tartós tünetei [N. Kollár és Szabó, 2004].

6. Reflexió

Tekintve, hogy a kötődés egyik kedvenc fejlődéslelektani témáim közé tartozik, így örömmel foglalkoztam ezzel a témával munkám megalkotása során. Elgondolkodtató számomra, hogy egyes elméletek szerint, a szülői viselkedés ilyen mértékben meghatározhatja egy ember életét. Gyakran zavarónak tartom a sok ellentmondásos kutatási eredményt, így nehéz eldönteni, hogy valóban van-e hatása a gyermekkori kötődésnek a későbbi személyiségfejlődésre vagy sem. A szakirodalom olvasása közben megfogalmazódott bennem, milyen érdekes lenne megvizsgálni a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek kötődési mintázatát a nem hátrányos helyzetű gyerekekhez hasonlítva falusi és városi mintából merítve. Összességében azt gondolom, hogy fontos irányelveket adnak a kötődéssel kapcsolatos elméletek egy ember élettörténetének megértésében, de elkerülhetetlennek tartom, hogy a létező összes tényezőt figyelembe vegyük, nem támaszkodhatunk csak a kötődés elméletek nyújtotta fogódzókra.

Irodalomjegyzék

AINSWORTH, M. D. (1967). *Infancy in Uganda: Infant care and the growth of love*. Baltimore: Johns Hopkins University Press .

AINSWORTH, M. D. (1969). *Some contemporary patterns of mother-infant interaction in the feeding situation*. In A. Ambrose (Ed.), *Stimulation in early infancy*. New York : Academic Press.

ALLEN, J. G. (2006). *Mentalizing in Practice*. In Allen, J. G. és Fonagy, P. (Eds.): *Handbook of mentalization-based Treatment*. Hoboken, NJ: Wiley.

BELSKY, J., & ISABELLA, R. (1988). *Maternal, infant, and social-contextual determinants of attachment security*. In J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical Implications of attachment* (pp. 41-94). Hillsdale: NJ: Erlbaum.

BOWLBY, J. (1969). *Attachment and loss, Vol. 1: Attachment*. New York: Basic Books.

BOWLBY, J. (1973). *Attachment and loss, Vol. 2: Separation*. New York: Basic Books.

BOWLBY, J. (1980). *Attachment and loss, Vol. 3: Loss, sadness and depression*. New York: Basic Books.

CAMPOS, J. K. (1997). *Activity , attention and developmental transitions in infancy*. In P. J. Lang & R. F. Simons (Eds.), *Attention and orienting: Sensory and motivational processes* (pp.393-415). Mahwah: NJ: Erlbaum.

COLE, M., & COLE, S. R. (2006). *Fejlődéslélektan*. Budapest: Osiris.

Emberi életfolyamatok idegi szabályozása – a neurontól a viselkedésig. Interdiszciplináris tananyag az idegrendszer felépítése, működése és klinikuma témáiban orvostanhallgatók, egészség- és élettudományi képzésben résztvevők számára Magyarországon. (2014). Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Dialóg Campus Kiadó.

ERIKSON, E. (1963). *Childhood and society Magyarul: Gyermekkor és társadalom*, Osiris Kiadó 2002. New York: W.W Norton.

FONAGY, P. (2008). *The Mentalization-Focused Approach to Social Development*. In Busch, F. N. (Ed.): *Mentalization- Theoretical considerations, Research Findings, and Clinical Impications*. Hillsdale, NJ: Analytic Press.

FÜLÖP, M., & SZABÓ, Z. É. (2017). A kötődés kulturális különbségei. *Magyar Pszichológiai Szemle* 72, 1/3., 27-45.

HÁMORI, E. (2016.). *A kötődéselmélet perspektívái. A klasszikusoktól napjainkig*. Budapest: Animula.

HÁMORI, E. D.-S. (2016.). A felnőtt kötődés új típusai? Eredmények a Kötődési Stílus Kérdőívének magyar változatával (ASQ-H). *Alkalmazott Pszichológia* 16 (3), 57-77.

HARLOW, H. F., & HARLOW, M. K. (1962). Social deprivation in monkeys. *Scientific American* 207 (5), 136-146.

HESSE, E., & MAIN, M. (1990). *Parents' unresolved traumatic experiences are related to infant desorganised attachment status*. M.T. Greenberg, D. Cicchetti and E. M. Cummings (eds.) *Attachment in the Preschool Years*. Chicago: University of Chicago Press.

LAMB, M. (1998). *Nonparental child care: context, quality, correlates, and consequences*. In I. E. Sigel & K. A. Renninger (eds.), *Handbook of child psychology (5th ed.)*, Vol 4: *Child psychology in practice* (pp. 73-133). New York: Wiley.

LÁNG, A. (2012). *Kötődés és pszichoterápiás kapcsolat*. Budapest,: Animula.

LEWIS, M. (1997). *Altering fate: Why The part does not predict the future*. New York: NY: Guilford Press.

MAAS, H. (1963). The young adult adjustment of twenty wartime residential nursery children. *Child Welfare*, 42, 57-72.

MAIN, M., & SOLOMON, J. (1990). *Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth strange situation*. In M. Greenberg, D. Cicchetti & E. M. Cummings (Eds.) *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention* (pp. 121-160). Chicago: University of Chicago Press.

N. KOLLÁR, K., & ÉS SZABÓ, É. (2004). *Pszichológia pedagógusoknak*. Budapest: Osiris Kiadó.

NÁSZ, B. (2015.). A deviáns veszélyeztetettség és az anyai kötődés kapcsolata. *Gyermeknevelés 3. évfolyam, 2. szám*, 15-28.

POPPER, P. (1970). *A kriminális személyiségzavar kialakulása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SAGI, A. L. (1985). *Security of infant mother, -father, and metapelet attachments among kibbutz reared Israeli children*. *Monographs of Society for Research in Child Development*, 50 (1-2, Serial No. 209).

SAGI, A. V. (1994). Sleeping out of home kibbutz communal arrangement: It makes a differences for mother-infant attachment. *Child Development*, 50 (1-2, Serial No. 209).

SEIFER, R. S. (1996). Attachment, maternal sensitivity, and infant temperament during the first year of life. *Developmental Psychology*, 32 (1), 12-25.

SROUFE, L. A., & FLEESON, J. (1986). *Attachment an the construction of relationships*. In W. W. Hartup & Z. Rubin (eds.), *Relationships and development*. Hillsdale: NJ: Erlbaum.

THOMPSON, R. A. (1998). *Early sociopersonality development*. In N. Eisenberg (Ed.) *Handbook of child psychology (5th ed.)*, Vol. 3: *Social, emotional, and personality development* (pp. 25-104). . New York: Wiley.